

DE NOU SOBRE CORNÈLIA, MARE DELS GRACS

MARC MAYER
Universitat de Barcelona
mayerolive@yahoo.es

RESUM

El present treball amplia les observacions que ja havíem apuntat en altres estudis sobre la figura de Cornèlia, que d'acord amb diferents fonts és recordada de forma positiva o de forma negativa. Per tal d'aclarir ambdues connotacions hem posat de relleu les fonts historiogràfiques, i en especial Plutarc, i les literàries, així com altres testimonis com ara els lapidis. A través de la figura de Cornèlia és possible veure, a més, com es varen constituir diversos tòpics com ara el rol de la matrona romana o de la influència materna en els governants i també reivindicar la rellevància del personatge com a dona cultivada.

PARAULES CLAU: Cornèlia; literatura llatina; historiografia romana; dona romana.

AGAIN ON CORNELIA, MOTHER OF THE GRACCHI

ABSTRACT

The present contribution is an extension of the comments already done in other studies about the personality of Cornelia which according to different sources is considered a positive or negative character. In order to clarify both considerations we have put emphasis in the historiographic sources – especially Plutarch – and the literary ones, but also we have taken into account other testimonies such as inscriptions. Through Cornelia it is possible to examine how some topics were constituted, such as the role of the Roman *matrona* or the influence of the mother over the governors. It is also possible to vindicate the relevance of Cornelia as an educated woman.

KEY WORDS: Cornelia; Latin literature; Roman historiography; Roman female.

En un article recent em vaig ocupar de l'aparent oposició entre dues tradicions sobre Cornèlia filla d'Escipió Africà, una que la presentava com a model de matrona romana, digna de ser honorada amb una estàtua, i una altra de caràcter denigratori, que posa en entredit la seva virtuositat i que resulta molt més estesa del que en principi es podria haver suposat (Mayer 2014: 657-674). Aquesta contradicció reflecteix segurament la lluita política del seu moment i dels successius, com han posat de manifest Burckhardt i von Ungern-Sternberg en un paràgraf del seu estudi titulat "Der Kampf um Cornelias Nachleben" (Burckhardt i Von Ungern-Sternberg 1996, 97-132, esp. 126-132; Dixon 2007: 2432, per al moment immediatament posterior).

La primera d'aquestes tradicions, la positiva, pot ésser representada per CIL VI 31610 = 10043b = ILS 68 = *Inscr. It.* 3, 72, el *titulus* que acompanyava el pedestal que suportava la seva imatge situat a la *porticus Octaviae*, i també per

altres fonts literàries.¹ La segona pot ésser representada per Juvenal, que en fa un llarg esment.² No tornaré en aquestes pàgines sobre aquesta oposició, però sí sobre les raons que porten especialment a la segona de les tradicions, la negativa, per tal de complementar, en forma gairebé de *further reading*, les dades ja exposades en el treball anterior i poder prendre també en consideració d'altres contribucions que ens haurien desviat i portat lluny del nostre objectiu específic en aquell treball. Intentaré a més a més no repetir l'argumentació ja exposada i complementar-la amb noves dades i alguns desenvolupaments de temes només insinuats en l'anterior treball, al qual ens remetem per tal de no duplicar tampoc la bibliografia esmentada.

Val a dir que la primera de les tradicions, la que li valgué l'erecció d'un monument escultòric, no fou tampoc aliena a la creació de la segona.³ El fet que es retin a una dona honors extraordinaris comportà automàticament en la societat romana del seu moment un blasme, que no li fou estalviat.

Plutarc, a la seva biografia de Tiberi i Gai Gracs, que posa en paral·lel amb la d'Agis i Cleòmenes, es referirà nombroses vegades a Cornèlia, que silenciarà, això no obstant, a la *synkrisis* final.⁴ El mateix Plutarc en referir-se a l'estàtua de Cornèlia, 25 (4), posa de relleu el pes polític d'aquesta sobre els fills, i precisament el fet que ella mateixa i la seva personalitat fos arma usada contra ells. No s'està tampoc de recordar que el poble estigué content d'honorar-la, tant pel fet que fos filla de l'Africà com mare del Gracs, 25(4) 4, abans de mencionar que, més tard, li fou erigida una estàtua, el text de la dedicatòria de la qual no es correspon amb el del pedestal avui conservat, que combina el concepte de filla d'Escipió Africà i el de la seva pertinència als Gracs, i no únicament la menció de la seva condició de mare dels Gracs, tal com és després del text de Plutarc, aspecte sobre el qual ja ens detinguérem al treball anterior.

La visió de Plutarc pot semblar en tot moment positiva respecte a Cornèlia, i així podria interpretar-ho qui llegís només la part inicial de la biografia dels fills:

¹ VAL. MAX. 4, 4 proem., o bé amb més matissos SEN. *cons. ad Marc.* 16, 3, i *ad Helv.* 16, 6 (cf. Mayer 2014: 663-664).

² Fonamentalment IVV. 6, 167-171, citació que es pot estendre fins el vers 183, i MART. 11, 104, 11-22; (Mayer 2014: 657-658 i 665-670).

³ La figura icònica de Cornèlia com a representant indispensable de la dona romana a la pròpia antiguitat és plantejada per Dixon (2007: 49-59), que no estalvia, però, la tradició negativa.

⁴ Seguim la numeració de la edició de Lindskog i Ziegler, revisada per aquest últim (1971). Sobre el retrat de Cornèlia que fa Plutarc cf. Ingenkamp (1992: 4298-4346, esp. 4304-4305, 4321-4323 i 4339-4341), que considera que la part inicial de la biografia es pràcticament un himne a Cornèlia i que en el fons Plutarc fa unes *laudes Corneliae*. És interessant el recull de Le Corsu (1981: 109-111 i 121-122), amb un bon resum de les fonts amb una visió clarament positiva.

- Consideració de Cornèlia en el si de la família dels Escipions,⁵ que finalment consenten el seu enllaç amb Tiberi Semproni Grac: 1, 3-4.

- Predilecció del seu marit envers ella, que l'indueix al sacrifici de la pròpia vida, segons l'anècdota del prodigi de les dues serps, la interpretació del qual li presenta l'alternativa de la supervivència d'un dels dos: 1, 4-5.⁶

- Elogi de la decisió del seu marit Grac, en ésser capaç Cornèlia d'enfrontar-se al futur vídua i amb 12 fills: 1, 6.

- Renúncia a un nou matrimoni, encara que el pretendent fos el rei Ptolomeu,⁷ que li ofería un regne, i voluntat de restar vídua *univira*.

Se'n destaca també la seva capacitat d'encaixar l'infortuni de la pèrdua de 9 dels seus 12 fills, l'educació dels dos mascles que li restaren, Tiberi i Gai, i el fet de fer casar la seva filla Semprònia amb un altre Escipió, el conegut com segon Africà, Escipió Emilià: 1, 7.

Fins aquest punt hem recordat la visió positiva de Plutarc, que no es desmentirà explícitament, però que sí que recordarà fets que mostren una dona de caràcter ferm i incisiu, que vist amb els ulls de l'època no podien semblar del tot favorables.

En el marc d'aquest aspecte podem incloure el fet que Plutarc recordi l'ascendent de Cornèlia sobre ambdós fills en qüestions polítiques, malgrat que fossin tenyides d'ètica i influència filosòfica, especialment pel que fa a les mesures més revolucionàries contra l'*establishment* tradicional imperant i en el fet que els esperonava tot dient que volia ser coneguda no com a sogra d'Escipió ans com a mare dels Gracs: 8, 7. La influència materna es veu clarament a 25 (4), 3, on Cornèlia apel·la a la clemència de Gai Grac, però també en el fet que ha d'ésser defensada pel seu fill de les ofenses que li són fetes en la calor del debat polític: 25(4), 5-6.

Plutarc es fa també ressò de les incerteses sobre l'actitud política de Cornèlia i les lletres que aquesta els dirigia (Cugusi 1970: 110-113 i comentari crític 65-73, per als fragment de les lletres de Cornèlia),⁸ que van des de la

⁵ Sobre la generositat d'Escipió l'Africà envers les seves filles cf. PLB, 31, 27-28 (Hallett 1984: 45 i nota 13). Per a la biografia de Cornèlia continua sent indispensable el lema "Cornelia 407", RE IV, 1, Stuttgart 1900, cols. 1592-1595 (Münzer). I per al seu marit "Ti. Sempronius Gracchus 53", RE 2, A2, Stuttgart 1923, cols. 1403-1409 (Münzer).

⁶ És el ben conegut episodi de la troballa de dues serps al tàlem de la casa de Tiberi Grac i Cornèlia amb l'explicació i interpretació consegüents per part dels harúspices d'aquest fet, considerat prodigiós, de la següent manera: si alliberava la femella era mortal per a ell, si alliberava el mascle per a Cornèlia. L'anècdota és citada també per d'altres autors (Citroni Marchetti 2008: 39-68, que segueix també el motiu esdevingut folklòric segurament ja en el món antic).

⁷ Generalment aquest rei és identificat amb Ptolomeu VIII Euergetes, la qual cosa és la més probable, encara que en algun treball és identificat amb el seu germà més gran Ptolomeu VI Philometor.

⁸ Les referències literàries a les mateixes semblen dependre de Ciceró, *Brutus* 211, com és el cas de QVINT. 1, 1, 6, i del *Dial de orat.* 28. Dos fragments es troben en manuscrits de Corneli Nepot i alguns autors consideren que podrien justificar l'obscuritat i l'ambigüitat política

participació activa en mesures revolucionàries a l'oposició a aquestes mesures, en una clara constatació de la presència d'aquesta dona en l'opinió pública del moment, 34(13), 1-2.

Un altre element que no ens pot passar desapercebut és el tractament que la biografia de Plutarc fa de la resignació i integritat amb la qual s'enfrontà a la mort violenta dels seus dos fills i al manteniment malgrat tot, a Misè, del seu tarannà habitual i a l'aparent distància amb la qual evocava aquells fets dissortats, 40(19), i l'amenitat amb la qual recordava el seu pare l'Africà. Al judici pejoratiu d'aquesta impassibilitat oposà Plutarc el fet que no era una pèrdua de seny sinó la conseqüència ben reeixida d'una educació, de la noblesa de naixement i d'un bon caràcter que li permeteren de suportar amb serenitat les seves desgràcies. Resulta evident que Plutarc reacciona en aquest cas contra una tradició denigratòria amb una solidaritat i afinitat filosòfica evident. La impassibilitat esdevé un mèrit superior, davant l'esperable desesperació humana, en opinió del biògraf, que rebutja el blasme d'una mancança de sentiments, conseqüència o no d'una pèrdua del seny (Hallett 1984: 254). Val a dir que Plutarc no fa esment dels problemes de la seva filla Semprònia, de qui ja ens vàrem ocupar (Mayer 2014: 664-665),⁹ la qual sabem que compartia la tradició negativa que afectà la seva mare.

En virtut d'allò que diuen les fonts antigues, com podem suposar, el personatge de Cornèlia ha ocupat, amb ple dret, un lloc de relleu en el treball sobre la condició de la dona en el món antic. Wyke (1994: 134-151, esp. 134) observà que la dona antiga se'ns representa només emmirallada en discursos realitzats exclusivament per homes, un condicionament que no hem de passar per alt en tractar de nou el tema de Cornèlia, mare dels Gracs. Com a model de mare romana, Cornèlia semblaria un personatge molt més complex del que la tradició favorable i encomiàstica proposa, com ha demostrat Dixon en successius estudis (Dixon 1990: 7, 22, 30, 39, 62, 71, 91 y 98 y 2007: 1-14).¹⁰ Clark (1996: 36-55, esp. 36-37, 43 i 48) ens presenta aquest personatge en el seu valor tòpic de matrona de bona educació i virtuosa enfrontada a la laxitud i immoralitat dels costums del seu temps, encara que per aquesta raó considerada massa present en el comportament posterior dels seus fills. Precisament és aquest segon aspecte el que prima en l'anàlisi de Walcot (1996: 114-133, esp. 125), que la presenta com a "dominant mother", tot basant-se en el tantes vegades adduït testimoni de Juvenal, 6, 166-169. En l'estudi del pes de Cornèlia sobre l'activitat i la formació dels fills es pot esmentar també la contribució de Hallett (1984: 45-46, esp. 45, n. 14, 246-248 i 256), que ens

atribuïda al personatge; sobre aquest tema un intent de clarificació a Dixon (2007: 18-24); un comentari dels fragments a Hallett (2004: 26-39, esp. 28-32). Recordem que es conserven també alguns fragments de Tiberi Semproni Grac, marit de Cornèlia, (Cugusi 1970: 98-100 i comentari crític 55-57).

⁹ Cf. també Dixon (1990: 215).

¹⁰ Vegeu també Burckhardt i Von Ungern-Sternberg (1996: 97-132).

presenta Cornèlia com una dona en una situació pràcticament desesperada: el marit de la seva filla sembla segons alguna font, Apià *Bella civilia* 1, 20, ésser el causant de la mort del seu adversari Tiberi Semproni Grac, el seu fill, l'any 129 aC i se sumen les sospites que recauen sobre la seva filla Semprònia d'haver assassinat el marit com a revenja familiar, un tema que mereix per ell mateix un tractament especial, tot això en un complicat teixit de relacions familiars entre la seva pròpia nissaga i la voluntat de promocionar els seus fills. El volum col·lectiu *Women in the Classical World* esmenta l'estàtua de Cornèlia entre les estàtues femenines conegudes a les fonts i assenyala amb raó que es tracta de la primera d'una dona que no tenia condició sacerdotal (Fantham, Peet Foley, Boymel Kampen *et alii* 1994: 220 i 266). A continuació insisteix en el caràcter exempt de crítica envers les pròpies actituds de Cornèlia tret que representa el personatge, que es pot identificar, sens dubte, com el més alt nivell de dona en un moment de canvi intel·lectual i social. Aquest fet s'evidencia palesament en l'educació rigorosa dels fills, als quals va inculcar les idees "democràtiques" preses de Grècia, i més tard en la seva pesant i potent presència en l'activitat política dels seus fills,¹¹ que es fa evident per les notícies conservades en la seva correspondència (Dixon 1990: 7, 138, n. 38, i 179). Des d'aquest punt de vista és interessant recollir els resultats de l'estudi de Hallett (1984: 26-39), que intenta un enquadrament de la personalitat i les intencions de Cornèlia en un àmbit tradicional romà.

La seva condició de *matrona docta*, ben posada de relleu per Hemelrijk (1999: 24-25, 54 per a la biblioteca, 64-68, com a model d'educada maternitat, 93 per al seu hel·lenisme, 280 nota 128 i 283 nota 141 per a les invectives, 193-197 i 202-203, per a les restes de la seva correspondència i 66-67 per a la seva estàtua), ens la mostra vinculada a la seva classe social, però amb elevats dots naturals que la porten a ser model d'altres dones del seu rang. Planteja aquesta autora també la possibilitat que posseís una biblioteca o almenys llibres i insisteix, com no podia ser altrament, en el fet que les dones cultes, i lliures en funció de la seva nissaga, que intervenien en política eren objecte d'invectives violentes, i més encara quan llur pensament polític podia resultar difós per l'existència d'una correspondència, i l'exercici d'un patronat intel·lectual i filosòfic; fins i tot els honors d'una estàtua li seran discutits a Cornèlia com un fet que trenca la convenció de la presència callada i secundària de la dona, esperable fins i tot quan, com és aquest el cas, té una rellevància ètica, política i social de caire excepcional i representa a la societat del seu moment un paper que es creu reservat als homes.

Val a dir que la seva representació escultòrica, calmada i majestuosa, fou el model de les estàtues femenines assegurades a Roma, com assenyalen les autores del volum al qual ens referim. La pròpia representació sembla haver

¹¹ Sobre el tema es pot veure, Jallet-Huant (2011: 100-105), amb una visió molt positiva de Cornèlia. Cf. de tota manera el testimoni ambigu de Plutarc que hem comentat més amunt.

seguit el model de l'Afrodita de Fídias, i fou posada entorn del 100 a.C. pels *populares* a la *porticus Metelli* (Sauron 1994: 203-204, n. 108 i 508), i va sobreviure al període advers de Sul·la, per ésser més tard col·locada a la *porticus* d'Octàvia, germana d'August. Recordem en aquest punt que la famosa estàtua de dona asseguda del segle IV d.C, atribuïda a Helena, mare de Constantí, sembla reproduir el model de la de Cornèlia. Aquestes mateixes autores creuen que fins i tot la primacia de la filiació respecte a la condició de filla d'Escipió Africà que indica la inscripció del pedestal de la estàtua davant la condició de mare dels Gracs pot correspondre, com sospità Coarelli (1996: 280-299),¹² a un canviament durant el període reaccionari de Sul·la (Fantham, Peet Foley i Boymel Kampen 1994: 264-265) y opinen *cum mica salis*: "Cornelia may have turned in her grave, but she will not be the only deceased woman commemorated for virtues she neither possessed nor esteemed" (Fantham, Peet Foley i Boymel Kampen 1994: 265).

La seva fertilitat fou gairebé llegendària per una dona de la seva classe social. Viu en un moment en què sembla iniciar-se la consideració de la dona en funció del seu llinatge i com a representant d'aquest de forma independent, fet extraordinari que no s'havia produït fins aquell moment, de la mateixa manera que resulta inusitada, però freqüent en la seva excepcionalitat, l'educació acurada d'una dona. Són tots aquests elements que es poden considerar tant en positiu com en negatiu, un punt de vista, aquest últim, típic d'una societat conservadora que veu com el seu imaginari es va alterant. La contribució dels estudis de gènere sobre la qüestió, com ja havíem posat de relleu, no és minsa i proporciona en l'anàlisi d'aquest casos excepcionals unes pautes de comprensió no gens menyspreables per a la consideració de la dona a Roma en l'època republicana.

La contribució de Vons incideix sobre el valor important i l'impacte que revesteix per als costums romans l'erecció d'una estàtua a Cornèlia, que és susceptible de ser interpretada com una desfeta dels principis catonians¹³ com es veu en Plini el Vell, *nat.* 36, 31 (Vons 2000: 38-40),¹⁴ que no omet, almenys, matisar que l'estàtua portava sandàlies domèstiques, és dir sense corretges, la qual cosa voldria mostrar una buscada *simplicitas* en la presentació pública del personatge, que com a dona és recordada en funció dels seus vincles familiars: filla de l'Africà i mare dels Gracs pel mateix Plini. L'anècdota de les serps,

¹² Plini el Vell és en aquest punt fonamental, *nat.* 34, 31, ja que va veure el monument a la *porticus Octaviae*. Cf. a més Isager (1991: 89), i el comentari de Sellers (1896: 26); també Ferri (1946: 63), per la estàtua de Cornèlia i la base de la mateixa descoberta en l'any 1878. Entre la bibliografia més recent Kajava (1989: 119-131, esp. 130-131); Sehlmeier (1999: 187-189); Ruck (2004: 477-493); Valentini (2011: 197-238, esp. 217-221).

¹³ Sobre la condició de la dona i el pes dels conceptes catonians cf. Scuderi (1982: 41-84), esp. 47 per Cató i 50-53, sobre Cornèlia i Semprònia i les conseqüències de l'odi envers els Gracs per a la seva fama, que en el cas de Cornèlia és involucrada per Apià 1, 20, 83-84, en la mort del seu gendre Escipió Emilià, malgrat que ja residia a Misé.

¹⁴ LIV. 34, 4, 4.

també recordada per Plini, *nat.* 7, 36, 122.: “*Immo vero, inquit, meum necate, Cornelia iuvenis est et parere adhuc potest*”, contribueix a destacar la importància que representa la fertilitat de Cornèlia per al seu mateix marit, en una presentació clarament referida a la ideologia romana sobre la reproducció i la família i no interpretable com una prova d’amor, en opinió de Vons (2000: 39, que es refereix al treball de Gourevitch 1984: 130), malgrat que aquesta sigui la opinió d’altres comentaristes. Schilling (1977: 189-190), suposa que l’anècdota sigui recollida per part de Plini de Valeri Màxim, 4, 6, 1.

Els 12 fills de Cornèlia haguts de Tiberi Semproni Grac són tant una bona mostra de la seva fertilitat com del compliment estricte de l’obligació de procrear que marca les grans famílies romanes, però fins i tot en aquest punt, que podria ésser considerat positiu, no mancaren segurament els retrets. Una particularitat anatòmica patològica de Cornèlia és recordada també per Plini, *nat.* 7, 16, 69 (Schilling 1977: 157),¹⁵ una característica que, com assenyala Vons (2000: 39), resulta difícilment interpretable.¹⁶ El fet sorprenent de l’excel·lent fertilitat de Cornèlia entra, doncs, en contrast, potser buscat, amb aquesta possible anomalia fisiològica. El fet notable rau en el fet que sembla que aquesta malformació de Cornèlia pogué ser de domini públic, i Plini el Vell no va fer altra cosa que recollir el que ja estava documentat; que ho fes, com conjectura Vons (2000: 40), per tal de condemnar de forma irònica la credulitat dels romans és com ell mateix afirma molt poc probable. Hem de coincidir amb ell, però, en el fet que un clima de superstició envolta aquest aspecte de la família dels Gracs i una explicació racionalista és com indica aquest autor gairebé impossible. Vons (2000: 40) no gensmenys proposa la hipòtesi que potser l’anècdota de les serps seria, ensems amb la malformació de Cornèlia, una manera d’explicar el destí dramàtic dels seus 12 fills, dels qual només coneixem històricament tres: Tiberi i Gai foren assassinats i Semprònia acusada d’emmetzinar el seu marit Publi Corneli Escipió Emilià el 129 a.C. Recordem que Sèneca en la seva obra *Ad Marciam de consolatione*, 16, 3, ens diu: *Duodecim illa partus duodecim funeribus recognovit*. La suposició de Vons sembla bona, així com la seva constatació que superstició i anormalitat contribueixen a crear en l’imaginari romà una impressió de l’existència d’ombres en la vida de dones excepcionals, potenciant en certa manera la visió tradicional sobre la necessitat d’una vida simple i discreta de les que han de donar exemple a la societat. Evidentment Plini ens

¹⁵ La interpretació mèdica segueix Aristòtil en opinió d’aquest autor; cf. PLIN. *nat.* 7, 13, 57, i el comentari de Schilling (1977: 152), per a l’excel·lent fertilitat de Cornèlia. Solí tot seguint Plini el Vell precisa (1, 67): *Feminis perinde est infausta natiuitas, si concretum virginal fuerit; quo pacto genitalia fuere Corneliae, quae editis Gracchis ostentum hoc paviit sinistro exitu liberorum*. La qual cosa s’aparta d’una interpretació mèdica per apropar-se a la interpretació d’un *ostentum* desfavorable.

¹⁶ El mateix autor, en la nota 16, sembla decantar-se per una possible malformació de l’himen, i remet genèricament a l’estudi de Byl (1990: 303-322). Possiblement es pugui referir a la relació entre l’orifici uterí i la esterilitat, que aquest autor recorda a partir del text hipocràtic (Byl 1990: 314-315), però que en cas de Cornèlia contràriament no sembla haver produït esterilitat.

presenta les dues cares de la moneda en la tradició sobre Cornèlia tot mantenint-se en el que vol que sembli una posició neutra, mostrant però el seu coneixement de la part negativa del personatge, que aparentment vol dibuixar positivament. Solí, que deriva segurament de Plini el Vell, mostra ja el fet de la pretesa anomalia genètica de Cornèlia com un *ostentum* desfavorable, que anunciava la mort dissortada dels fills.¹⁷ Molt possiblement sigui aquesta una forma popularitzada de remetre a Cornèlia la culpa, malgrat que fos involuntària, de la mort dels fills, fet que vol oposar-se a la seva conducta irrepreensible que resulta l'opinió majoritària. El contrast resulta encara més clar quan en el cas de portent de les serps s'acudeix a una interpretació del fet i no es va fer això en canvi amb l'*ostentum* de Cornèlia, en una clara omissió que va més enllà i que segurament afecta la família dels Escipions i la seva corresponent tradició denigratòria. Podem perfectament pensar en tot això també com un producte de la escola i de l'aprenentatge de la retòrica, que fa practicar la *obtrectatio* i la *invectiva* fins i tot envers els casos de virtut més evident per tal d'exercitar els oradors. Evidentment això passà també segurament el teatre, i molt especialment al mim, com ja hem tingut ocasió de proposar per al cas de Cornèlia (Mayer 2014: 671-674), contribuint a l'èxit i a la difusió de la tradició denigratòria envers ella.

Gourewitch i Raepsaet-Charlier (2001: 11, 75, 242 i 257) han passat també sobre la personalitat de Cornèlia en una contribució en la qual no s'estan de dir: "...les femmes réellement cultivées ne manquent pas. Cornélie, la fameuse mère des Gracques, avait tenu un salon littéraire", reflex evident de Plutarc, un anacronisme, que, de tota manera, ens fa comprendre encara més les causes de la que podríem denominar "llegenda negra" d'aquest personatge de gran cultura, coratge i relleu, tal com posen de manifest aquestes estudioses en llur judici extremament admiratiu. L'incisiu treball de Richlin (2014: 104-112 i 333, nota 1; Hallet 2004: 26-39) la mostra com a *exemplum* de bona conducta a partir de Valeri Màxim 4, 4, pr., i considera espúries les seves lletres, la qual cosa la porta a documentar amb més èmfasi el silenci literari de les dones romanes, malgrat els testimonis evidents de la seva important cultura. De tota manera en un altra contribució (Richlin 1983: 159-160)¹⁸ la mateixa autora, tot comentant el text de Marcial que conte una referència a Cornèlia, 11, 104, 13-22, no deixa d'assenyalar que passatges com aquest provocaven un voyeurisme en el lector, element on podria raure el seu èxit i la pervivència, per tant, del blasme de la dona virtuosa.

Tot un seguit, doncs, d'opinions contradictòries i molt condicionades per les opinions i el sentiment d'una societat romana que es resisteix, malgrat les aparences de respecte envers el llinatge i l'abnegació, a admetre el valor

¹⁷ Cf. el text citat en la nota 31.

¹⁸ En tractar l'obra de Juvenal (1983: 195-209), i concretament la sàtira sisena, (1983: 203-207), mostra com la crítica de la matrona romana i de la seva actitud vers el marit podia gaudir d'audiència.

individual i el caràcter independent d'una dona, la qual era, malgrat tot, un producte de la cultura del seu temps i molt més convencional que el que s'ha pretès en algunes ocasions. El sol fet de donar peu a la sospita d'una conducta i d'un criteri que es creu reservat als homes la porta a una tradició denigratòria, que resulta primàriament conseqüència de la reacció política i social conservadora contra els fills, que no estalviarà tampoc la seva filla Semprònia. La bifurcació d'ambdues tradicions, una de positiva i l'altra de caràcter negatiu, és palesa, com ho és també l'entrecruament que en fa la sàtira, que reflecteix una popularitat important d'ambdues tradicions. Els estudis moderns també sembla que de vegades no poden evitar decantar-se per una de les dues tradicions, malgrat la clara consciència que les fonts antigues de les quals disposem reflecteixen una opinió més que no una realitat objectiva.

Són aquestes unes petites reflexions que m'hauria agradat poder discutir amb Pere Barreda, que ara homenatgem, i que segurament, en llegir-les, m'hauria fet profitoses observacions, com solia, sense perdre la seva proverbial modèstia i bonhomia.

BIBLIOGRAFIA

- BURCKHARDT, L. i VON UNGERN-STERBERG, J. (1996), "Cornelia, Mutter der Gracchen", a *Reine Männersache? Frauen in Männerdomänen der antike Welt*, Dettenhofer, M.H. (ed.), München, 97-132.
- BYL, S. (1990), "L'étiologie et la stérilité féminine dans le *Corpus hippocratique*", en *La Maladie et les maladies dans la Collection hippocratique. Actes du Vte Colloque international hipopocratique (Québec, du 28 septembre au 3 octobre 1987)*, Potter, P., Maloney, G. i Desautels, J. (eds.), Québec.
- CITRONI MARCHETTI, S. (2008), "Tiberio Gracco, Cornelia e i due serpenti (Cic. Div. 1, 36; Val. Max. 5, 6, 1; Plut. Ti Gracch. 1,4 s; Plin. nat. 7,122)", *Materiali e discussioni per l'analisi dei testi classici*, 60, 39-68.
- CLARK, G. (1996), "Roman Women", *Women in Antiquity*, McAuslan, I. i Walcot, P. (eds.), Oxford, New York, 36-55.
- COARELLI, F. (1996), "La statue de Cornélie, mère des Gracques et la crise politique à Rome au temps de Saturninus", *Revixit Ars. Arte e ideologia a Roma. Dai modelli ellenistici alla tradizione repubblicana*, Roma (anteriorment en Zehnacker, H. (ed.), *Le dernier siècle de la République romaine et l'époque augustéenne. Journées d'étude, Strasbourg, 15-16 février 1978.*, vol. I de *Contributions et travaux de l'Institut d'histoire romaine*, Strasbourg, 1978, 13-28).
- CUGUSI, P. (1970), *Epistolographi Latini minores*, vol. I *Aetatem anteciceronianam amplectens*, Torino.
- DIXON, S. (1988, reimpr. 1990), *The Roman Mother*, London, New York.
- DIXON, S. (2007), *Cornelia. Mother of the Gracchi*, London.
- FANTHAM, E., PEET FOLEY, H., BOYMEL KAMPEN, N., et alii (1994), *Women in the Classical World. Image and Text*, New York - Oxford.

- FERRI, S. (trad.) (1946), *C. Plini Secundi naturalis historiae quae pertinent ad artes antiquorum. Plinio il vecchio, Storia delle arti antiche*, Roma.
- GOUREVITCH, D. (1984), *Le mal d'être femme. La femme et la médecine dans la Rome antique*, Paris.
- GOUREWITCH, D. i RAEPSAET-CHARLIER, M.-Th. (2001), *La femme dans la Rome antique*, Paris.
- HALLETT, J.P. (1984), *Fathers and Daughters in Roman Society. Women and the Elite Family*, Princeton.
- HALLETT, J.P. (2004), "Matriot games? Cornelia, mother of the Gracchi, and the forging of family-oriented political values", *Women's Influence on Classical Civilization*, McHardy, F. i Marshall, E. (eds.), London.
- HEMELRIJK, E.A. (1999), *Matrona docta. Educated women in the Roman élite from Cornelia to Julia Domna*, London - New York.
- INGENKAMP, H.G. (1992), "Plutarchs "Leben der Gracchen", Eine Analyse, ANRW II 33. 6, Berlin - New York, 4298-4346.
- ISAGER, J. (1991), *Pliny on Art and Society. The Elder Pliny's Chapters on the History of Art*, London - New York.
- JALLET-HUANT, M. (2011), *Influence politique des femmes dans l'histoire romaine*, Courtomer.
- KAJAVA, M. (1989), "Cornelia Africana f. Gracchorum" *Arctos*, 23, 119-131.
- LE CORSU, F. (1981), *Plutarque et le femmes dans les Vies parallèles*, Paris.
- MAYER, M. (2014), "Las dos caras de un *exemplum* femenino: Cornelia madre de los Gracos en CIL VI 31610 y en Juvenal (6, 167-171)", en *Estudios de Filología e Historia en honor del profesor Vitalino Valcárcel*, vol. 2, Ruiz Arzalluz, I. (coord.), Vitoria-Gasteiz (Veleia. Anejos series minor, 32), 657-674.
- RICHLIN, A. (1983), *The Garden of Priapus. Sexuality and Aggression in Roman Humor*, New Haven, London.
- RICHLIN, A. (2014), *Argument with Silence. Writing the History of Roman Women*, Ann Arbor.
- RUCK, B. (2004), "Das Denkmal der Cornelia in Rom", *RM*, 111, 477-493.
- SAURON, G. (1994), *Quis deum? L'expression plastique des idéologies politiques et religieuses à Rome à la fin de la république et au début du Principat*, Roma (BEFAR, 285).
- SCUDERI, R. (1982), "Mutamenti della condizione femminile a Roma nell'ultima età repubblicana", *Cultura classica e cristiana*, 3, 41-84.
- SCHILLING, R. (ed.) (1977), *Pline l'Ancien Histoire naturelle, livre VII*, Paris (Collection des Universités de France).
- SEHLMAYER, M. (1999), *Stadtrömische Ehrenstatuen de republikanischen Zeit. Historizität und Kontext von Symbolen nobilitären Standesbewusstseins*, Stuttgart, (Historia. Einzelschriften, 130).
- SELLERS, E. (1896), *The Elder Pliny's Chapters on the History of Art*, (trad. K. Jex-Blake), London.
- VALENTINI, A. (2011), "Novam in femina virtutem novo genere honoris: le statue femminili a Roma nelle strategie propagandistiche di Augusto", *Comunicazione e linguaggi. Contributi della Scuola di Dottorato in Scienze Umanistiche. Indirizzo Storia antica e Archeologia*, Antonietti, C. et alii, Pàdua 2011, (Quaderni del Dipartimento di Scienze dell'Antichità e del Vicino Oriente dell'Università ca' Foscari di Venezia), 197-238.

- VONS, J. (2000), *L'image de la femme dans l'oeuvre de Pline L'Ancien*, Bruxelles, (Collection Latomus, 256).
- WALCOT, P. (1996), "Plato's Mother and Other Terrible Women", a Women in Antiquity, Mc. Auslan, I. i Walcot, P. (eds.), Oxford, New York, 114-133.
- WYKER, M. (1994), "Woman in the Mirror. The Rhetoric of Adornment in the Roman World", *Women in Ancient Societies. An Illusion of the Night*, Archer, L.J., Fisher, S. I Wyke, M., London, 134-151.